

Саха АССР
төрүттэммитэ
100 сылыгар:

**БЫЙЫЛ – САХА СИРЭ АРАССЫЙЛА САСТААБЫ-
ГАР ХОЛБОСПУТА 385 СЫЛА. БУ КҮҮТҮҮЛЭЭХ, ҮРДҮК
СУОЛТАЛААХ ТЭРЭЭЙМИТИҢ КӨРСӨӨРҮ СЫЛДЫАН,
ӨЙДҮҮБҮТ ДУО БАРЫ – ТҮӨРТ ҮЙЭ АНАРАА ӨТТҮН?
ИККИ СИРЭЙДЭРИНЭН, САҢАЛАРЫНАН, СЭРИИЛЭҕЭР СЭП-
ТЭРЭ УРАТЫ ОМУКТАР КӨРСҮҮҮЛЭРИН? ЫРААХТААҕЫ,
БОЙБУОДА ДИЭН ТОЙОТТОР ЭМИСКЭ БААР БУОЛБУТТА-
РЫН? ҮГҮС САХА КҮНДҮ ТҮҮЛЭЭБИ КӨРДӨӨН,
ХАРА ТЫАНЫ КЭРПИТ КЭМНЭРИН?**

Маһары БАҢЫАКАП. Ыраахтаабылыын алтыспыт саха

Үрдүк сололоох батталыттан күн ахсын үрдүү, эбиллэ турар дыһаабыттан төлөрүйэри, оччотообу үс саха тойоно сүтэрбит былаастарын төнүннэрэри, дыоннорун олохторун чэпчэтэр сыалтан собуруу айаннаабыттарын?

Түһээн

Нууччалар араас буолан ааспыт кыргыһылары, утарсыылары көрсөн, кыайан, Саха сиригэр үктэниэхтэриттэн, олохтоох омукка, биллэн туран, дыһаах түһэрбиттэрэ. Оччотообу дыһаах көрүнүгүн Саха сириҥ хамсыыр баайынан сүүрэ сылдьар күндү түүлээх буолар. Чуолаан саарба уонна саһыл туттарыта сабаланаар. Историктар суруйалларынан, 1642 сылтан дыһаабы тутар анал кииннэр тэриллэллэр. Түһээн кээмэйэ төлөөччү сүөһүтүн төбөтүнэн аабыллар. Хамначыт, дыданан сахалар дыһаахтарын хаһаайыттара төлүүлэр. Маны сэргэ түһэни өлбүт өбүгэлэргэр эмиэ төлөттөрөллөр. Онон, төһөнөн сүөһүтэ – аһа, элһитэ элбэх да, оччотообу

баайдар бу төлөбүр көрүнэр быһаччы кыттыылаах буолалларыгар тийэллэр. Кылгас кэм иһигэр күндү түүлээх ахсаана биллэ аччыыр, төлөнүөхтээх түһээн мунһуулар, элбиир. 1660 сыллаахха Нам тойоно Ньыыка Маамыкап ыраагтарынаан ыраахтаабыга 140 илии баттаһыннаах сурук суруйан тиксэрэллэр. Бу суругу баттабыт сахалартан биридэстэринэн Маһары БАҢЫАКАП буолар.

Тыгын сиэнэ

Маһары 1633 сыллаахха сахалар маннайгы аатырбыт тойоммут Тыгын Дархан улахан уолун Бөдөкө дьизэ кэргэнигэр төрүүр. Маһары тобус саастааҕар аҕатын Петр Головин диэн бойбуода ыйаан өлөрөр. Ол кэмнэр мастарын хамсаппыт тыалын төрүүтүнэн Бөдөкө 1642 сыллаахха Осип Галкин диэн казак атамана кинилэри биэрэ-пискэ киллэрэ кэлбитин утарсан, сорохтор суруйалларынан, быһабынан, атыттар сэргииллэринэн, үгүүнэн анһан тыынын быһыыта буолар.

Маһары оҕо эрдэбиттэн дыһаах төлөбүрүн түбүгүн билэн-көрөн үөскүүр. Ол курдук Маһары улаатан, ыраахтаабыга сурук ытыллар кэмигэр Ханалас улуһун биллэр-көстөр кинээстэрин ахсааннарыгар киирэр.

1676 сыллаахха, ыраахтаабыны кэлэн көрсөллөрүгэр сөбүлэн тутан, аатырбыт эһэтинэн хаан уруута Ньыыка Маамыкап уолугар Нохто Никингэ көмөлөһөөччү быһыытынан собуруу барсар.

Айан уонна айдаан

Билигин дойдубут тэбэр сүрүбэр алта чааһынан көтөн тийэр эбит буоллахпытына, маннайгы сахалар айаннарыгар от ыйыгар туруммуттар. Намтан Нохто Никин, Мэнэгтэн Төрөхө Орсукаев уонна Нохтоҕо көмөлөһөөччү ханаластар ааттарыттан Маһары Баһыкап бэйэлэрин кытта иккилии хамначыттаах, Максим Мухоплев диэн тылбаасчыттаах, үгүс казак харабыллаах сэттинни ортото Петербург куоракка үктэммиттэр. Күнэ-ыйа кырдыга биллибэт эрээри, тийиэхтэриттэн Нохто ыраахтаабылыын иккитэ көрсөн, үрдүк сололохтон суунар таас бэлэхтэтэн, дыонуттан хас эмэ

харыс үрдээн сылдыбыт. Биридэ Маһары Нохтолуун тыл-тылларыгар киирсибэккэ, айдаан тардыбыттар. Туора дыон түбэхэ кэлэн тохтоптоҕо буоллар, Маһары уруута Нохтону өлөрөр эбит. Бу айдаан туһунан тутта ыраахтаабыга тыллыбыллар.

Федор Романовтыын көрсүһүү

Ахсынны 25 күнүгэр ыраахтаабы Федор Алексеевич Романовы кытта киирэн көрсөллөр. Федор Алексеевич бу сыл сана бөрөстүөлгө олобут кэмэ эбит. Буолбут айдаан төрөтүн ыраахтаабы Маһарыттан быһаарыгар дыһайар. Онуоха Ханалас кинээһэ кимнээбэр бэлэм буолан биэрэр. Маһары этэринэн, кини саха омугун төрүттээччитэ Тыгын Дархан уолунан сиэнэ буоларын быһаарар. Оттон Нохто дыахтар өтүгүнэн Тыгынна аймах буоларын бигэргэтэр. Туоһунан аҕатын Бөдөкө сототун унуобун илдэ кэлбит буолар. Бөдөкө өлбүтүн кэннэ, сототун анар унуоҕа ыраахтаабыга кэлбитин Маһары билэр буолан, тэһнээн көрөллөрүгэр этэр. Кырдык, икки унуох бэйэ-бэйэлэригэр сөп түбэхэн, сахалар, буоларын курдук, бэйэлэрин икки ардыларынаабы айдаан онно умнуулар. «Ыраахтаабыга Бөдөкө сототун унуоҕа эрэ буолбакка, кини хартыыната эмиэ баар эбит» диэн суруйаллар. Маһары аҕатын ойуутун уонна икки Бөдөкө ыраагтарын билэн ыйан биэрэр. Салгыы ыраахтаабы Маһарыттан: «Эһиги омук ордук бөбө, кытаанах быабыт тугуй?» – диэн ыйгытыгыгар: «Биһиги бастын быабыт талах буолар. Талабы имитэн өрдөххө, кини олус кытаатар уонна сыгыһыбат», – диэн хоруйдуур. Оттон ордук сөбүлүүр астарга туох буоларын ыйыппытыгар:

– Биһиги сөбүлүүр, сүрүн аспыт уу буолар. – Дьэ уонна ити хоруйун маньык быһаарар, – уу халлаантан өлгөмнүк тобунаабына, оппут хойуутук үүнэр. Оппут хойуу, элбэх буоллабына, сүөһүбүт-сылгыбыт уойар. Сүөһүбүт-аспыт быстыбатабына, саха омуга үөскүүр, ууһуур.

Маньык дирин өйдөбүллээх хоруйдары ылан, ыраахтаабы Тыгын Дархан сиэнин Маһары Баһыкабы Нохто оннугар кинээһинэн аһыыр. Эбиитин «калмык омук дыахтарын ойох биэрэн ыһыпта» диэн ахтыллар.

Ситини

Ол эрээри бу сахалар ким-кимихэ тойон буоларын быһааргара диэн ыраахтаагыга, биллэн туран, айаннабатах буоллахтара. Ол Маһары өйүнэн уонна түгэнигэр бэлэм буолан, итинник былааска уларыйыы-тэлэрийи табыстаба. Сүрүн сыалларынан түһэн кэмэйин кыччатгы уонна сахалар, ол эбэтэр олохтоох омуктар, истэригэр тахсыбыт буруй кыра көрүнүн улуус кинээстэрэ бэйэлэрэ дьүүллүүлэрин туруорсуута буолар. Ол маннайгы собуруу тийбит сахалар өйдөрүнэн улуу ыраахтаагыга сирдэрбэккэ, туруорсууларын соробуун уонна сүрүнүн ылыннарар эргиллэллэр. Ол курдук, бу атынан, аалынан (сэрэйдэххэ, болуот буолуо) уһун-уньуктаах айан кэннэ сахалар өлбүт аймахтарын оннугар төлүүр түһээнэрэ тохтуур. Тийбэтэх түүлээхтэрин муспакка, харчынан төлүүр бырааптаналлар. Бу олус олохторун чэпчэпитэ диэн этиэххэ сөп. Бизэ солкубайга диэри көрүллэр буруйдаах дьону тойоттор бэйэлэрэ сууттуур, уураах тааһаарар былаастаналлар. Бу иннинэ бойобуода сууттуур, анар кырытыттан, этэргэ дылы, наставьянныатыттан тутулуктаан кыргар эбит буолабына, бу кэмтэн ыла сахалар ахсааннара аччаабатын ситиспиттэрэ. Улахан буруй көрүнүн, холобур, өлөрсүүнү энин бойобуодалар сууттуур бырааптаммыттара. Бу көрсүүһүлэригэр үс тийбит саха ыраахтаагыга 120 киһи, үс кэрэмэс саһылы бэлэх биэрбиттэрин туһунан суруллар.

1680 сыллаахха Маһары иккис сырытын айаннаан, үрдүк сололооһу көрсүбүтүн туһунан биллэр. Бу сырыыга айана эмиэ табыллан, ыраахтаагыттан кинээс буолалларын туһунан анал кумаабылаах эргиллибэттэр. Бу сырыыларыгар Борофонтон – Чуука Капчинов уонна Мэнэттэн – Чуугуун Бодоев барсаллар. Кинилэр биир ситиниилэринэн бойобуодалар кинээстэр тылларын истэр буолуула буолар.

Маһарыны үрөппит дьон сабаҕалыгырынан, кини 1703 сыллаахха 75 сааһыгар өлбүт, Уулаах үрэбин төрдүгэр Истээх мыраанын үрдүгэр тойон ууһун кырамталара кистэммит сиригэр көмпүттэр. Маһары собурууттан эргиллэн баран, улахан ыһаах ыспыт. Кини олобун тухары

муспут баайа-дуола ханаан уон уолаттарыгар хаалбыт.

Күннээхтэн тэнийбит удьуор

Маһары бэйэтин кэннэ кини иккис ойбууттан улахан уола Күннээх аҕатын оннугар кинээс буолбут, ханаластары бас билбит. Күннээх кинээс төүрт уол оҕоломмут: Айанньыт, Моҕой-Сыраа, Килээн уонна Айаҕан. Бу уолаттар эмиэ удьуордарын тэнитэн, оҕо-уруу бөҕө буолбут буолуохтаахтар диэн бэйэм сэрэйбин. Ол курдук, оруобуна биир үйэ аасытын кэннэ, бу ыччаттартан биир киһи аата төрүтүн санатар, хос эһэтин Маһары Баһыакап суолунан ыраахтаагыга тийэ сылдьар. Кини аата Софрон Сыраанап диэн.

Суруйан аһарбытым курдук, Күннээх кинээс бизэ уолуттан силестэрэ биллэр, судургу өттүн тутустум. Ол курдук хасыһан, Моҕой Сыраа удьуордарын сэгэтэн көрдүм, Маһары сизэ Моҕой-Сыраа икки уол оҕоломмутун биллим. Бу уолаттартан икки Эмэйэ уонна Дьокутаат аҕа уустара тэнийбиттэрэ биллэнэ.

Эмэйэ аҕа ууһа

Мин көрсөн, атах тэпсэн сэхэргээ олорор киһим – Николай Иванович Ильин. Николай Иванович аҕыйах хонуктаагыта 85 хаарыгар үктэммит. Леонид Архиповна диэн кэргэннээх, икки кыыс оҕолоох, ытык эһэ буолар.

Николай Иванович сэттэ сыл архыбынан, тустаах дьонунан, сирдэринэн сылдьан, бэйэтэ Эмэйэ төрдүн-ууһун барытын онорбут. Ол түмүгэр Раиса Викторовна Федорова уонна Наталия Николаевна Борисова-Нарыйа буолан үһүн суруйбут «Нөмүгү» диэн Ханалас улууһун биир кырдыаҕас нэһилиэтин туһунан кинигэлэрэ күн сири көрбүт. Эмэйэ аҕа ууһуттан Козловтар, Самсоновтар, Ильиннэр, Намовтар, Заморщиковтар, Таппьевтар, Афанасьевтар, Борисовтар, Евграфовтар, Аммосовтар сүрүннэн тахсыбыттар.

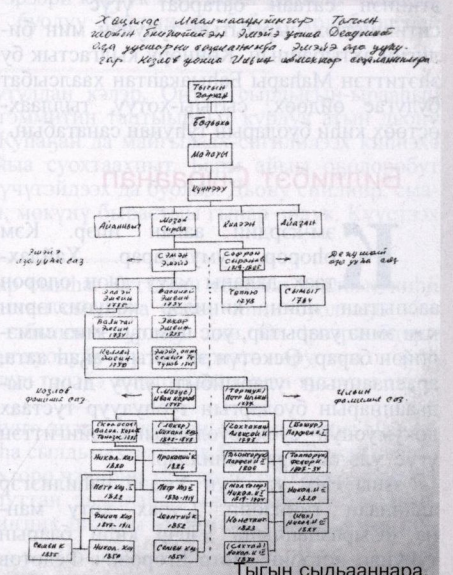
Бу дьонтон чуолаан Ильиннэр аймаҕы ылан көрөр буоллааха, бу араспаанна Сэбизскэй былаас төрүтэниитигэр, конфе-

дералистар хамсааһыннарыгар, репрессия, үлэ-хамнас, Аҕа дойду сэритигэр үгүстүк ахтыллар.

Николай Иванович бэйэтэ этэринэн, кини улуу дьон сьдьаана буоларыттан түөһүн охсуммат, «Бэйэлэрин кэмнэригэр оноруохтаахтарын ситистэхтэрэ», – диэн санаатын этэр. 1960 сыллаахха аармыйаттан кэлэ сырыттагына, эһэтэ уонна аҕата маннайгыларын: «Биниги төрүппүтүгэр ыраахтаагыны тийэн көрсүбүт дьон баар», – диэн этиилэрин күлүү-элэк курдук ылыммытыгар оҕонньотторо улаханньык кыһырбыттарын туһунан ахтар. Аҕатын туһунан кылгастык бу курдук кэпсиир:

– Мин аҕам Уйбаан Ылдыын – Аҕа дойду уоттаах сэритин кыттыылааҕа. Кэлин биллибитэ кини «Багратион» (Белоруссияны өстөөхтөртөн босхолоһун) операциятын толору кыттыылааҕа буолан тахсыбыта. 1945 сыллаахха аҕагар улаханньык бааһыран дойдутугар эргиллибитэ...

Өбүгэлэрэ бары сүөһүлээх-астаах дьон буолалларын, чачы, хомуйбут докумуоннара туһулууллар. Манна биир дьикти түгэни ахтан аһардааха табыллар. Эмэйэ аҕатын ууһун төрүттээчи Сэмэнтэн биир Бүөтүр диэн уол төрүүр. Бу Бүөтүр тобус уоламмыт. Кинилэр быыстарыгар үһүс Ньюкулай хос аата «Күөх» диэн мин кэпсиир

Николай Ильин сэхэнэ-сэлпэнэ үгүс

киһим хос-хос эһэтэ баар. Бу Ньюкулайтан балыс бэйэтин курдук ааттаах Сахтай диэн аатынан ыңырыллар төрдүс Ньюкулай баар эбит. Бу Ньюкулай оҕото суох, анаардас кэргэнинэн олорубуттар. Олус сааһырбакка, эрдэ олохтон туорурар. Кини бас билэр 150 сүөһүлээбин, убайдара, бырааттара, аҕабыт муспут баайа-дуола диэн үллэстэр сылтан, Сахтай огдооботугар боломуочнайы анаан ыппыттар. Анаранньыта кэлбит киһини, хардаҕаһынан төбөтүн үнтү этти сыһан, үүрэн ыппыт. Дьахтар манньык быһыыланара оччотооһу кэмнэ сүөргү соҕус буолуо эрээри, бу огдообо сүөһүтүн кимихэ да бизрбэтэх. Кэлин, арааһа, айдаан улаатан буолуо, Дьокуускайтан Орлов нотариус бигэргэтиилээх Сахтай кэриэс суруга көстөн кэлэр. Бу суругуттан биллибитэ төрдүс Ньюкулай баайын-дуолун, сүөһүтүн-аһын бүтүнүү кэргэнигэр уонна икки хачыгыр үлэһитигэр анаабыт буолар.